

РЕТРОСПЕКТИВА ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті досліджено еволюцію появи і розвитку фіскальної політики починаючи з часів Середньовіччя і до теперішніх часів. Розглянуто підходи наукових шкіл в історичній ретроспективі. Особливу увагу акцентовано, що фіскальна політика – це регулювання доходів і витрат держави. Обґрунтовано, що регулююча роль податків виступає ядром фінансової політики. На кожному етапі розвитку державності податки були вагомим інструментом державного регулювання розвитку виробництва, економіки та суспільства. Теоретичне осмислення проблеми місця й ролі податків у структурі інструментів формування фіскальної політики впливає з визначення того, яку роль відіграватиме уряд в економічній системі. Аргументовано, що розвиток цивілізації в суспільстві залежить від того на скільки виваженою буде фіскальна політика і на скільки вона буде гнучкою по відношенню до викликів сьогодення. Комплексне поєднання методів, прийомів формування фіскальної політики сприяє оптимальному вирішенню назрілих проблем, які виникають в державі.

The evolution of appearance and development of fiscal policy since Middle Ages to present time has been studied in the article. It has been considered the approaches of scientific schools in a historical retrospective view. The special attention was accented on that the fiscal policy is state profits and charges adjustment. It has been proved that the regulative role of taxes comes forward as a kernel of financial politics. On each stage of the state system development taxes are the ponderable instrument of government management for production, economy and society development. The theoretical comprehension of problem of place and role of taxes in the structure of fiscal policy forming instruments are from determination of the government role which it has for the economic system. It has been argued that the society development depends on the level of cautious for fiscal policy and on the level of facility in relation to the present challenges. Complex combination of methods and techniques for the fiscal policy forming assists the optimal settlement of major problems that arise up in the state.

Ключові слова: фіскальна політика, регулювання доходів та видатків, податки, бюджет, казна держави, податкове регулювання.

Keywords: fiscal policy, profits and charges adjustment, taxes, budget, state treasury, tax adjusting.

В умовах трансформації економічних процесів постійно виникає потреба в реформуванні фіскальної політики для вирівнювання амплітуди циклічних коливань через регулювання дохідної і видаткової частини бюджету.

На кожному історичному етапі держава намагалася через податкові механізми формувати економічну політику. Факти, накопичені економічною і фінансовою наукою, дозволяють розглянути ретроспективу теоретичних підходів щодо причин виникнення і розвитку фіскальної політики.

Такий теоретичний аналіз необхідний для наступного розуміння особливостей еволюції процесу регулювання доходів і витрат казни держави.

Зважаючи на актуальність науки про податки, у зв'язку зі зростаючою роллю фіску у процесах глобалізації світової економіки, теоретична полеміка про причини і сутність фіскальної політики ще більше активізувалася.

Цим проблемам присвятили праці вчені економісти: В. Андрущенко, Ш. Бланкарт, В. Мельник, Н. Прокопенко, Л. Шаблиста та багато інших. Дослідження теоретичних підходів до проблеми формування ефективної фіскальної політики в контексті вивчення ретроспективи наукових постулатів економічних шкіл з цього питання допоможе вибудувати таку модель цієї політики, яка сприятиме створенню позитивної дії податків на активізацію підприємницької діяльності і розвиток соціальної сфери або знівелює негативний податковий вплив.

Метою нашого дослідження є ретроспективний аналіз теоретичних уявлень щодо необхідності формування фіскальної політики держави для регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві, акцентуючи увагу на ролі податків та неподаткових платежів у даному контексті.

Дослідження ретроспективи фіскальної політики необхідне з метою з'ясування впливу появи податків і подальші їх видозміни на економічний розвиток суспільства. Так Т. Пікеті писав: «Без податків суспільство не мало б спільної долі, не спроміглося б на колективні дії. І так було у всі часи. По суті першопричина всіх суспільних перетворень зводиться до фіскальної революції» [1, с. 493]. В нашому розумінні поява податків, їх модернізація, удосконалення видів оподаткування, механізмів розподілу податкових надходжень змінюються час від часу, бо змінюються державні устрої в країнах, економічна і політична ситуація, як на світовій арені так і в окремо взятій державі. Все це спонукає до трансформації фіскальної політики.

Досить влучно з цього приводу висловився відомий український вчений В. Андрущенко, що «оподаткування наряду з вмінням писати, будувати, і вирощувати хлібні злаки, водночас є правопорядком, армією й самою державою стало неодмінною ознакою цивілізації» [2, с.3]. Тобто розвиток цивілізації в суспільстві залежить від того на скільки виваженою буде фіскальна політика і на скільки вона буде гнучкою по відношенню до викликів сьогодення.

Зародження фіскальної політики почалося ще в часи Середньовіччя з появою державності: виникла потреба у захисті державних кордонів, у створенні заходів з розвитку країни. На той час це були «податкові рудименти»: пожертвування, субсидії тощо, що сплачувалися за потребою. Історичні факти свідчать, що такі збори (повинності, домени, регалії) діяли на той час у Єгипті, Римі, Греції, Вавилоні, Ассирії (VI – III тис. до н.е.). Функція податків у ці часи була виключно фіскальна. З появою грошей (II-I тис. до н.е. в Ізраїлі епохи Біблійних царів, інші країни Стародавнього Сходу) такі пожертвування прийняли форму податків, бо вже населення мало змогу сплачувати їх коштами, а не виконаною роботою чи продукцією. Поряд з цим залишилися пожертвування на користь храмів, мито і натуральні податки [3, с.41; 4, с. 308; 5, с. 369, с. 372].

Далі, з середини I тис. до н. е. по 476 р. в античному Римі уже з'явилася різноманітність податків (податки на власність, подушний податок) і поряд з ними залишилась десятина і мито. Функція податків теж була чисто фіскальна. Варто зазначити, що у Римі за несплату податків могли відправити у рабство. Фіскальна політика середньовічної феодальної Європи (Візантія, Італія, Німеччина, Франція,

Англія, Іспанія, Португалія - V-XV ст.) полягає у наповненні казни держави доменами (надходження від державних маєтностей), регаліями (королівські привілеї на певні промисли), конфіскаціями, податками, позиками. В цю епоху податки виконують не тільки фіскальну, а і регулюючу функцію.

В період зародження і розвитку промислового капіталізму та буржуазної демократії (XVI-XIX ст.: Нідерланди, інші країни Західної Європи, США, Канада, Японія) сутність фіскальної політики полягала у тому, що державні доходи цих країн формувалися за рахунок контрибуції, збору податків, фіскальних монополій та позик.

Функції податків розширювалися: крім фіскальної і регулюючої, вони здійснювали і дистрибутивну функцію (коректування розподілу доходів і майна).

В сучасну епоху – індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства (XX-XXI ст.) відбулася трансформація податкових держав у фіскальні. Казна країн наповнюється через стягнення податків з доходів, на прибутки, майно, споживання. У формуванні дохідної частини бюджету збільшується значення позикового фінансування. У XXI ст. борги деяких держав перевищують ВВП. Простежується криза фіскальних держав [6, с. 18].

Формування фіскальної політики зародилося ще в Середньовіччі, коли було розроблено Капітулярій, автором якого був Карл Великий. На той час у цій праці пропонувався розвиток нових форм господарювання та засобів їх регулювання, завдяки цьому повинні були збільшуватися кошти в казні у вигляді податків і можливості з цієї казни задовольняти потреби країни.

Далі, Фома Аквінський (1224-1274 роки життя) у своїх працях пропонував, що держава повинна сприяти розвитку землеробства і допомагати бідним з державної скарбниці.

Сутність фіскальної політики, яку пропонували Кристоф Безольд (1577-1638 роки життя) та Каспар Клок (1583-1653 роки життя) полягала у необхідності отримувати дозвіл від каст для збору податкових платежів і, поряд з цим, каст повинні були здійснювати контроль за державною казною. Також пропонувалося стягувати податки з осіб, що мають статус рицаря.

Жан Боден (XVI ст.) робив акцент на те, що при формуванні фіскальної політики, особливу увагу потрібно приділяти розвитку вільної торгівлі товарів, як в середині країни, так і поза її межами, при цьому, забороняв виробництво і продаж товарів, які підривали моральні устої. Також ратував за обмеження продажу хліба в інші країни, у зв'язку з тим, що це могло призвести до збільшення його ціни.

Борніці (перша половина XVII ст.) податки поділяє на дозволені і недозволені (з народження, зі смерті, зі спадку та інше).

Меркантилісти (XVI - XVIII ст.), Сюллі (1596-1610 рр.), Кольбер (1619-1683 рр.) та ін. ратували за розширення зовнішньоторговельних зв'язків і з цією метою пропонували здійснювати повернення мита та сприяти експорту. В цей період розвитку землеробства вже не приділяється достатньої уваги.

Фізіократи (XVII-XVIII ст): Ф. Кенс, Ф. Кенне, А.Тюрго, В. Мірабо, Д. Норе свої погляди зосередили на спрощеній системі оподаткування: єдиному податку, який повинен стягуватися тільки з земельної ренти.

Представники абсолютизму (XVII –XVIII) [7]: Макіавеллі, Гобс та інші у своїх працях пропонували утворення бюрократичного централізованого апарату, введення постійних податків і постійної найманої армії.

Наукові теорії стосовно фіскальної політики можна поділити на камеральні науки і науки про поліцію. Камеральні наукові теорії розглядали варіанти управління державною казною та державним майном з метою вибору найкращого з них і подальшого удосконалення. Поява науки про поліцію підштовхнула до виокремлення теорії про фінанси, як окремої науки про грошові кошти і про реалізацію державою своїх функцій завдяки формуванню дохідної і видаткової частини бюджету країни [8, с.11].

Більш наочно представлено узагальнення наукових теорій, на яких ґрунтувалося формування фіскальної політики (табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнення наукових теорій, на яких ґрунтувалося формування фіскальної політики

Наукові теорії	Сутність наукових шкіл
Меркантилізм (XVI–XVIII ст.)	Державна підтримка вітчизняного виробництва, заохочення створення мануфактур, торговельних компаній, акціонерних товариств, регулювання експортно-імпорتنих операцій через систему митних заходів, встановлення заохочувальних премій вітчизняним товаровиробникам тощо [9, с.122]. Податки ж використовувались як засіб поповнення казни за рахунок оподаткування імпорتنих товарів і підтримки вітчизняного товаровиробника [9, с.122].
Камералістика – учення про теорію та практику державного управління. Камералісти (німецькі автори XVI–XVIII ст. Г. Обрехт (1547–1612), Л. фон Секендорф (1626–1692), Й. Юсті (1717–1771), Д. Зонненфельс (1733–1817))	Найсуттєвішими частинами фінансової науки вважали питання організації й управління фінансовою системою, ефективних джерел державних доходів та їх впливу на господарство, водночас застерігаючи проти захоплення виключно фіскальними функціями. У цілому камералісти вже виражали достатньо зрілі адміністративні й фінансово-економічні погляди [10, с.230]. Зважаючи на те, що прагнення правителів колишньої Німеччини зводилися до максимізації податкових надходжень з їхніх володінь, камералісти були покликані роз’яснити, що при експлуатації податкових джерел доцільно керуватися ідеєю збереження потенціалу довгострокового економічного зростання. У ті часи такого зростання можна було досягти за допомогою стимулювання міграції населення пільговою податковою політикою: це приводило до розширення бази оподаткування. У довгостроковому періоді через таку політику можна було підвищити рівень податкових надходжень у порівнянні з одноразовою конфіскацією майна в підвладних громадян [11, с.33].

Фізіократи	<p>Основу природного порядку вони вбачали в економічній свободі та недоторканості приватної власності [9, с.161].</p> <p>Фізіократи були першими послідовними представниками індивідуалізму й лібералізму в галузі економіки. К. Маркс, маючи на увазі фізіократів, писав: “Ця школа... відкидає кольбертизм і взагалі будь-яке втручання влади в діяльність громадянського суспільства. Вона дозволяє державі жити тільки в порах суспільства, подібно до того, як у вченнях Епікура боги мешкають у порах всесвіту” [12, с.30].</p> <p>Цінність поглядів фізіократів убачається також у критиці сучасної їм фінансової системи, у гуманістичних протестах проти нерівномірності, множинності та висоти податків. Убачаючи мету оподаткування в забезпеченні прав власності та свободи, фізіократи чи не найпершими в історії фінансової думки пройнялися інтересами маси платників податків як громадян, виробників, споживачів. “Давно вже кажуть, — резонно викладав Кене, — що для держав згубні не самі податки, а спосіб стягнення їх” [10, с.231].</p>
Англійська класична школа. Представники: У. Петті (1623–1687), А. Сміт (1723–1790), Д. Рікардо (1772–1823), Дж. С. Мілль (1806–1873)	<p>Вважали економіку саморегульованою і здатною відновлювати рівновагу. А. Сміт наполягає, що держава повинна як найменше втручатися в діяльність приватних осіб через те, що вона не в змозі змінити природні закони, на котрих базується ця діяльність. Він також вважав справжніми обов’язками держави охорону миру, захист особистості й майна, роблячи винятки в тих випадках, коли державна діяльність доцільніша, ніж приватна: державні видатки на будівництво залізниць, видатки на народні школи, релігійні установи й публічні споруди [12, с.31]. Податкам відводилася роль джерела наповнення бюджету й фінансування суспільних благ і виконання функцій “нічного сторожа”.</p> <p>Д. Рікардо є автором популярного й нині гасла “Найкращий податок — це найменший податок”. Він був прибічником того, що податки шкодять процесу створення та накопичення капіталу, і тому вони повинні слугувати тільки як фіскальний інструмент.</p> <p>Ж. Б. Сей (1767–1832) писав, що “найкраще управління — те, яке найменш дієве”. На його думку, “найкращий зі всіх фінансових планів — це якомога менше витратити, а найкращий з усіх податків — це найменший податок”. Тому він активно виступає проти втручання держави в усіх випадках, коли воно завдає шкоди “природному порядку речей” [12, с.32].</p>
Політична економія	<p>Дж. Ст. Мілль, дотримуючись принципу економічного лібералізму, водночас був переконаний, що існують такі форми та сфери господарської діяльності, які не гарантують достатнього отримання прибутку. Таким чином, у деяких випадках втручання держави в здійснення основних прав приватної власності є бажаним для суспільства. Важливо, що головним економічним важелем впливу держави на процеси виробництва та розподілу Дж. Ст. Мілль і його попередники класики вважали податкову систему [9, с.269]. Вагомим внеском ученого стало обґрунтування критерії відносної рівності жертв згідно з котрим податок повинен становити однакову цінність для кожного платника, тобто щоб дотримувалася умова втрати однакової корисності.</p>

Марксизм	Податки є внесками громадян, необхідними для утримання державної влади; в податках утілене економічно виражене існування держави; сильний уряд і високі податки – тотожні поняття. Проте, К. Маркс і Ф. Енгельс відводили фінансовим явищам другорядну роль у функціонуванні економічної системи, відкидаючи можливість радикальних суспільних реформ за допомогою фінансових заходів. Характеризуючи оподаткування, Маркс цитує адвоката буржуазних інтересів Ш. Монтамбера: “Податок – материнська груди, яка годують уряд”; “Податок – це п’ятий борг поряд з власністю, сім’єю, порядком і релігією” [10, с.235].
Німецька історична школа	Її представники А. Вагнер, В. Рошер, Г. Шмоллер, Л. Штейн не допускали верховенства мотивації окремої особистості над суспільно корисною діяльністю держави. Вони розглядають державу як виробника нематеріальних благ, постачальника нормативно-етичних цінностей суспільного характеру (цивілізації, суверенітету, правосуддя, національної безпеки). Замість обміну за схемою “державні послуги – податковий еквівалент” теоретики історичної школи пояснювали функціонування державних фінансів у поняттях виробництва й відтворення. Вартість, відчужувана податками від приватних осіб і господарюючих суб’єктів, віддзеркалюється в бюджетних видатках і повністю відтворюється у вартості створених державою благ суспільного споживання [10, с.233].
Маржиналізм або суб’єктивно-психологічна школа	Представники маржиналістської теорії – Г. Госсен, У. С. Джевонс, Л. Вальрас, застосувавши метод аналітичної геометрії для визначення стимулюючого впливу підвищеної оцінки благ і, отже, зростання податків на виробництво, прийшли до висновку, що внаслідок позбавлення платника податку деякої кількості виробленої ним продукції, вигода, одержана від граничного блага, буде більшою, ніж витрати на його виробництво, тому виробництво продовжуватиметься до тих пір, поки обидві ці величини (вигода й витрати) не урівноважаться, причому кількість вироблених продуктів зростає. Маржиналісти доводили, що вилучення в платника податків деякої кількості благ без еквівалента стимулює його до підвищення продуктивності праці й у результаті приводить до збільшення виробництва, оскільки воно не може перекладатися на інших [13, с.10–11].
Італійська фінансова школа	Ф. Нітті визнає: “В усіх сучасних країнах податок переслідує дві цілі: а) фіскальну; б) економічну... податок має подвійний характер: продуктивний, тобто суто фіскальний... та заборонний або обмежувальний... Податки все більше й більше набувають заборонного чи обмежувального значення щодо тих форм виробництва й обміну, котрі визначаються шкідливими, і заступницького – відносно таких, які вважаються корисними” [14, с.243]. Ф. Нітті чітко доводить, що податки відіграють дві ролі у суспільстві: формують скарбницю країни і виступають інструментом здійснення модернізації економічних процесів.

Шведська школа	К. Віксель уперше застосував і науково обґрунтував роль податків у підвищенні суспільного добробуту. Він розглядав податки в тісному взаємозв'язку з державними витратами на вигідні суспільству заходи. До його заслуг слід віднести те, що він заклав основи справедливого оподаткування відповідно до принципу еквівалентності між сумою сплачених податків і отриманими суспільними благами та послугами. К. Віксель вважав за доцільне розширити державний сектор з метою забезпечення послугами населення з низькими доходами [15, с.115]. Представники шведської школи пропагували ідею державного регулювання економіки.
Розширення наукових теорій шведської школи (активістський — підхід)	У подальшому активістський підхід сформував у своїх працях Дж. М. Кейнс, який створив теоретичні основи керування національної економіки урядом. Унаслідок появи великомасштабних економічних проблем, як-от: депресія, імміграція й урбанізація, змінилася класична роль уряду. Підхід Кейнса опирається на активне фіскальне й монетарне державне втручання, спрямоване на регулювання сфери попиту. Кейнсіанська модель державного втручання в економіку виникла з необхідності для уряду реагувати на умови “великої депресії” 30-х років. Традиційний підхід у стилі “laissez-faire” виявився непридатним для виходу із самих глибин всесвітньої економічної кризи [16, с.39]. Згідно з теорією Дж. М. Кейнса, податки діють в економічній системі як “вбудовані механізми гнучкості”. Високі прогресивні податки, на його думку, є позитивними. Будучи невід’ємною частиною бюджету, вони впливають на збалансованість в економіці. Так, зниження податкових надходжень зменшує доходи бюджету та загострює економічну нестабільність. Податки як “вбудований стабілізатор” згладжують цей процес: під час економічного підйому оподатковані доходи зростають повільніше, ніж податкові надходження, а під час кризи податок зменшується швидше, ніж падають доходи. Тим самим досягається відносно стабільний соціальний стан у суспільстві. Таким чином, податкові надходження до бюджету залежать не лише від розміру податкової ставки, а також пов’язані зі змінами розміру доходів, що оподатковуються за прогресивною шкалою. Коливання здійснюються автоматично й більш значні в податкових надходженнях, ніж у рівні доходів [17, с.25]. Дж. М. Кейнс виступив послідовником шведської економічної школи і розширив погляди науковців на необхідність втручання держави через податки з метою побудови ефективної економіки в країні.
Неокласична школа виникла в ХІХ ст. на базі класичної політичної економії.	А. Маршалл вніс значний вклад у подальший розвиток теорії оподаткування за економікою добробуту й теорії перекладання податкового тягаря, завдяки виведеній ним гіпотезі про вплив зміни податкових ставок на рівень цін та обсягів пропозиції товару. Підтримуючи класичні традиції, неокласики (Р. Солоу, М. Фрідмен, Г. Хезліт, Д. Роббінсон, Дж. Мід) віддавали перевагу вільній конкуренції, стійкості економічних процесів. Відповідно до неокласичного напрямку зовнішнє коригування має бути спрямоване лише на те, щоб усунути перепони, що заважають дії законів вільної конкуренції, тому державне втручання не повинно обмежувати ринок із його саморегульованими законами, котрі без будь-якої допомоги можуть досягти ринкової рівноваги [13, с.7].

Неоконсерватизм (початок 80-х років ХХ ст.) охоплює три основні напрями нової неокласики:	
Монетаризм	Адепти якого вважають головною детермінантою економічної активності пропозицію грошей. Теорія монетаризму, розроблена М. Фрідменом, пропонує обмежити роль держави тільки тією діяльністю, яку, крім неї, ніхто не може здійснити: регулювання грошей в обігу. Робиться також ставка на зниження податків і стверджується, що основними засобами регулювання економіки є зміни грошової маси та процентних ставок.
Економічна теорія пропозицій	Представники М. Уендербаум, М. Бернс, Г. Стейн, А. Лаффер пропагували, що надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування та призводить, таким чином, до падіння виробництва й відриву фінансової бази від оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи.
Теорія раціональних очікувань	Дж. Мут, Р. Берроу, Н. Уоллес, Т. Сарджент ствержували, що економічні агенти в будь-якому разі не виправдовують надії владних структур, тому що заздалегідь ураховують наміри влади й нейтралізують своїми заходами (підвищенням чи зниженням цін) політику уряду. Тому в центрі уваги знаходиться думка, що ефективно керувати поведінкою суб'єктів ринку уряд може, лише спираючись на їхні інтереси.
Інституціоналізм	Виник на межі ХІХ—ХХ ст. у США. Його засновниками були Т. Веблен, Д. Коммонс, у. Мітчел та ін. Інституціоналізм з самого початку являв собою загальносвітову течію. Його ідеї опрацьовували в Європі представники так званої соціологічної школи (М. Вебер, В. Зомбарт). У післявоєнні роки інституціоналістські концепції розвивали Дж. Гелбрейт, Д. Белл у США, Ф. Перру у Франції, Г. Мюрдаль у Швеції та ін. Наукові здобутки П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт, Т. Балог ґрунтуються на механізмах державного регулювання, основою якого виступає фінансово-бюджетна політика, яка включає заходи з: підвищення оподаткування, зменшення бюджетного дефіциту та застосування невисоких ставок за кредитами.
Неолібералізм	Йдеться про розумну фіскальну політику шляхом застосування ефективних фінансових інструментів та важелів впливу, які не підривають мотивацію і стимули до продуктивної діяльності [18, с. 42-43]. Американські економісти Е. Хансен, Дж.-Б. Кларк, Р. Масгрейв стверджують, що державний бюджет — один з найефективніших інструментів забезпечення економічної стабільності, здійснення регулювання економічних процесів та засіб економічного планування розвитку країни. Звідси, беззаперечна думка Дж.-М.-Дж. Б'юкенена, що державні фінанси повинні створювати умови для економічної стабільності держави. Аналогічні погляди висловлював і Р. Масгрейв: функціями суспільних фінансів є надання суспільних товарів і послуг, коригування розподілу доходів і майна, підтримання високого рівня зайнятості за достатньої стабільності цін. Зростання добробуту певної соціальної верстви або групи не повинно змінювати життєвого рівня інших верств населення («оптимум Парето»).

У процесі такої дискусії стала очевидна необхідність вивчення теоретичних підходів до аналізу еволюції фіскальної політики. Це сприятиме розширенню предмета теоретичного аналізу за рахунок спроб наблизити альтернативні теорії шляхом створення загальної концептуальної основи.

Проведений аналіз теоретичних підходів до дослідження еволюції фіскальної політики, дозволив зробити висновок, що дана політика виступає ядром функціонування будь-якої держави. Зміни, що відбуваються на світовій арені чи в окремо взятій країні, які пов'язані з політичною, економічною ситуацією у суспільстві призводять до трансформації фіскальної політики, яка б задовольняла потреби держави і населення. Найбільш реалістично із сучасної точки зору процес появи і еволюції фіскальної політики описують такі підходи: концепція конкурентних переваг та концепція інтернаціоналізації економічних процесів.

1. *Pikety Th. Capital in the Twenty-First Century /Tomas Pikety.* – Cambridge (Mass.), London: Belknap Press of Harvard University Press, 2014. – P. 493;
2. *Андрущенко В.Л.* Податкова держава: [монографія]/В. Л. Андрущенко, Т. В. Тучак. – К.: Алерта, 2016. – 304 с.;
3. *Налого* : учебное пособ. : под. ред. Д. Г. Черника. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 400 с.;
4. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс – 2-е изд. – Т. 4. – М. : Госполитиздат, 1955. – 611 с.;
5. *Андрущенко В.Л., Тучак Т.В.* Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція): [монографія] / В. Л. Андрущенко; Т. В. Тучак. – К.: Алерта, 2013. – 384 с.
6. *Ярошенко Ф.О.* Історія оподаткування. / Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, В. Л. Андрущенко, В. М. Мельник. – Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004. – 200 с.;
7. *Абсолютизм* – [Електронний ресурс] : режим доступу - <https://ru.wikipedia.org/wiki/Абсолютизм>;
8. *Прокопенко Н.С.* Податкові механізми регулювання економіки аграрного сектору: моногр. – К. : ІПК ДСЗУ, 2011. – 548 с.;
9. *Історія економічних учень* : підруч. : у 2-х ч. / В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай ; за ред. В. Д. Базилевича. – 3-тє вид., виправ. і доп. – К. : Знання-Прес, 2006. – Ч. 1. – 582 с.;
10. *Андрущенко В. Л.* Фінансова думка Заходу в ХХ ст.: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменяр, 2000. – 303 с.;
11. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт ; пер. з нім. / С. І. Терещенко, О. О. Терещенка. – К. : Либідь, 2000. – 654 с.;
12. *Пушкарева В.М.* История финансовой мысли и политики налогов : учеб. пособ. / В. М. Пушкарева. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 256 с.;
13. *Шаблиста Л.М.* Податки як засіб структурної перебудови економіки / Л. М. Шаблиста. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 218 с.;
14. *Нитти Ф.* Основные начала финансовой науки / Ф. Нитти. – М., 1904. – 181 с.;
15. *Демиденко Л.М.* Розвиток теорії оподаткування вченими Заходу / Л. М. Демиденко // Фінанси України. – 2004. – № 5. – С. 111–117;
16. *Державні фінанси: теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі* ; пер. з англ. – К. : Основи, 1998. – 542 с.;
17. *Заяц Н.Е.* Теория налогов : учеб. пособ. для студ. / Н. Е. Заяц. – Минск : БГЭУ, 2002. – 220 с.;
18. *Чуркіна І.Є.* Діалектика трансформації бюджетної системи України в умовах глобалізації: монографія. / І. Є. Чуркіна. – Тернопіль: Астон, 2015. – 368 с.